

DE TWEEDE WERELDOORLOG IN HONDERD FOTO'S

Erik Somers en Laurien Vastenhout



W BOOKS

INHOUD

| | |
|--|------------|
| Inleiding | 3 |
| Militaire strijd, oorlogsgeweld en bevrijding | 6 |
| Overheersing, collaboratie en aanpassing | 40 |
| Uitsluiting en vervolging | 62 |
| Verzet en repressie | 86 |
| Dagelijks leven | 120 |
| Colofon | 142 |



INLEIDING

De vierjarige Hendrik Jan Kooymans kijkt angstig in de camera. Zijn bezorgde moeder houdt hem liefdevol vast. De duiker langs de weg bij hun boerderij in de omgeving van het Twentse Markelo biedt bescherming tegen het oorlogsgeweld. Het is begin april en de oorlog loopt op zijn einde. De omgeving van Markelo is frontgebied geworden en de boerderij bevindt zich tussen de vuurlinies. Duitse soldaten, gelegerd achter het Twentekanaal, verdedigen zich met de moed der wanhoop tegen de geallieerde opmars. Herhaaldelijk moet het gezin zich spoeden naar de vluchtplaats. Dan vliegen de kogels dwars door de woning. Vader, die in de boerderij is achtergebleven, weet zich ternauwernood te redden. Die nacht vlucht de familie in het donker naar het nabij gelegen Diepenheim, dat dan al bevrijd is. Hier wachten ze de afloop van de strijd af.

De foto is gemaakt door Marinus Hartgerink uit Diepenheim. Hij is fotograaf van klederdrachten, liefhebber van natuurfotografie en een goede bekende van de familie. Hij had voortdurend zijn camera bij zich als hij op de fiets rond reed. Regelmatig kwam Hartgerink op de boerderij van de familie Kooymans om eten te halen en een praatje te maken. Hij was bij toeval ook aanwezig toen de familie in alle haast opnieuw dekking zocht. Hierbij maakte hij deze opname.

Hendrik Jan Kooymans woont tot op de dag van vandaag op de ouderlijke boerderij en levert nog altijd een actieve bijdrage aan het boerenbedrijf, dat nu vooral door zijn dochter Ina Varenhorst-Kooymans en haar man wordt gerund. Ina heeft de foto van haar destijds vierjarige vader ingezonden voor het project *De Tweede Wereldoorlog in honderd foto's*. 'Toen ik van het project hoorde, moest ik direct aan deze foto denken. Door de familie en met de burens werd regelmatig over de oorlogsjaren gesproken: over onderduikers die op de boerderijen in de buurt verborgen zaten en vooral ook over de beschietingen', zo vertelde ze.

De ingezonden foto van de schuilende moeder en haar zoontje is één van de bijzondere 'opbrengsten' van het project *De Tweede Wereldoorlog in honderd foto's*. Tijdens dit project stond de landelijke zoektocht naar de meest aansprekende oorlogsfoto's van Nederland centraal, met de achterliggende gedachte dat visuele representatie in onze samenleving niet meer weg te denken is. Nu de jaren van oorlog en bezetting steeds verder van ons af komen te staan, zijn het daarom vooral de beelden die de oorlog zichtbaar en voorstelbaar maken.

Met *De Tweede Wereldoorlog in honderd foto's* staan we stil bij de aard en betekenis van foto's. Het nieuws van over de hele wereld komt in een stortvloed van beelden tot ons. Op sociale media spreken we in beeldtaal; we fotograferen en filmen onze ervaringen en delen deze vervolgens direct. Er is weinig kritische reflectie op wat de beelden ons daadwerkelijk zeggen en nauwelijks ruimte om te doorgronden wat de achtergrond en betekenis van deze beelden zijn.

De Tweede Wereldoorlog in honderd foto's biedt inzicht in de achtergrond en zeggingskracht van foto's. Het toont dat het beeld dat we van het verleden hebben grotendeels bepaald wordt door visuele overlevering. Daarom is het van belang om kritisch naar foto's te kijken. Door wie zijn de opnamen gemaakt, onder welke omstandigheden en met welke intentie? Met welke bedoelingen zijn deze beelden nadien gebruikt (of misbruikt)? En hoe waarheidsgetrouw is het getoonde beeld? Fotografie heeft onweerlegbaar haar beperkingen. Foto's bieden geen verklaring voor historische gebeurtenissen en processen. Daarnaast zijn er altijd subjectieve interpretaties aan de 'feitelijke weergaven' van beelden verbonden. Evenmin kunnen zij de achtergronden van wat in beeld is gebracht, belichten. Een foto blijft een momentopname, die, hoe indringend en overtuigend ook, niet in staat is het historische verhaal te vertellen. Daarom is er in dit boek voor gekozen om de historische context van de opnames te duiden.

Militaire strijd, oorlogsgeweld en bevrijding

Op 29 augustus 1939 zit heel Nederland aan de radio gekluisterd. De algehele mobilisatie is afgekondigd. In Europa dreigt een nieuwe oorlog en de regering roept 300.000 dienstplichtigen op. Koningin Wilhelmina spreekt haar volk toe: 'Voor alles moet kalmte en rust worden bewaard. In alle duidelijkheid wens ik hierbij te doen uitkomen dat Nederland zich van geen enkele zijde bedreigd hoeft te voelen.'

De kalmerende woorden van de vorstin ten spijt, was er wel degelijk sprake van dreiging. Drie dagen later, op 1 september 1939, viel nazi-Duitsland Polen binnen. Spoedig volgden oorlogsverklaringen van Engeland en Frankrijk aan Duitsland. De Tweede Wereldoorlog was een feit.

Nederland wapende zich, terwijl er angstvallig werd vastgehouden aan de neutrale status in de hoop ook dit keer buiten een oorlog te blijven. Het bleek ijdele hoop. Op 10 mei 1940 vallen de Duitse troepen het land binnen. Op één van de foto's is te zien hoe het binnentrekken van de Duitse troepen met gelatenheid, maar ook met ingehouden verontwaardiging en woede werd ondergaan. Beelden van Nederlandse gesneuvelde militairen getuigen ervan dat op strategische plekken, zoals bij de Grebbelinie, hevige strijd werd geleverd. Spoedig bleek de Duitse overmacht te groot. Na vijf dagen capituleerde Nederland. Het beeld van het geteisterde Rotterdam na het Duitse bombardement op 14 mei 1940 is de verstilde getuigenis van de gevolgen van de hevige, maar kansloze, strijd.

De capitulatie betekende niet het einde van het oorlogsgeweld op Nederlands grondgebied. De geallieerden maakten veelvuldig gebruik van het

Nederlandse luchtruim als aanvliegeroute naar doelen in Duitsland. Het Duitse afweergeschut probeerde de toestellen uit de lucht te schieten voordat zij hun bommenlast boven Duitse steden en militaire doelen konden laten vallen. Bijna 4.200 geallieerde vliegtuigen zijn op Nederlandse bodem neergestort. Talrijk zijn de foto's van neergehaalde vliegtuigen en het daaropvolgende bergen en begraven van de vliegers. Ook strategisch belangrijke locaties in Nederland vormden voor de geallieerden een doelwit. Geallieerde vliegtuigen voerden ruim 600 luchtaanval- len uit, die aan duizenden burgers het leven kostten.

Het oorlogsverloop nam in juni 1944 een definitieve wending. Geallieerde troepen landden op de kusten van Normandië (D-day) en trokken noordwaarts. Parijs en Brussel werden bevrijd en Nederland was het volgende doel. De "Slag om Arnhem" in september 1944 mislukte, maar de daaropvolgende maanden werd wel het zuiden van Nederland bevrijd.

Dit ging niet zonder slag of stoot. De foto van de vader met zijn twee kinderen die in het heetst van de strijd in Den Bosch op 26 oktober 1944 een veilig heenkomen probeert te vinden, symboliseert de impact van de hevige strijd. Pas maanden later, vanaf maart 1945, werd het vizier gericht op de verovering van oostelijk en noordelijk Nederland, gevolgd door de uiteindelijke bevrijding van het hele land op 5 mei 1945. Deze bevrijding kende tomeloze vreugde, maar ging ook gepaard met wraakuitingen tegenover handlangers van de bezetter. Amateurfoto's laten zien dat naast zogenoemde moffenmeiden ook onschuldige kinderen van NSB'ers met zichtbaar genoegen werden opgebracht. In Nederlands-Indië werd de strijd nog voortgezet. Met de Japanse capitulatie op 15 augustus 1945 belandde Nederland in het volgende omvangrijke geweldsconflict: de Indonesische Onafhankelijkheidsoorlog.



1

Klaar voor de strijd?

UTRECHT, LEUSDEN (ASSCHAT), 11 JANUARI 1940

Op 24 augustus 1939, enkele dagen voor de Duitse inval in Polen, kondigt de Nederlandse regering de voormobilisatie af. Vier dagen later volgt de algemene mobilisatie van het Nederlandse leger. In de maanden die volgen, bereiden ongeveer 280.000 militairen door het hele land heen zich voor op een mogelijke aanval vanuit Duitsland. Ondanks deze voorbereidingen overheerst het gevoel dat Nederland, net als tijdens de Eerste Wereldoorlog, neutraal zal blijven. In eerste instantie is er vooral aandacht voor het bouwen en versterken van verdedigingslinies. Daarna wordt er ook met de, veelal verouderde, wapens geoefend.

Als onderdeel van de mobilisatie worden gebieden onder water gezet, zoals hier in de omgeving van Leusden. Op 11 januari 1940 oefenen Nederlandse militairen op de schaats met wapens bij de Vijfde Kom aan het Valleikanaal, ook wel de Asschatterkom genoemd.

Co Zeijlemaker (Polygoon) | Nederlands Instituut voor Militaire Historie

'Op de foto is de vastberadenheid ons land te verdedigen zichtbaar; op de schaats met geweer. Klaar voor... ja, voor wat eigenlijk? Het Duitse leger had immers al laten zien hoe sterk en machtig het was. Zien we hier Hollandse naïveteit of is het roeien met de riemen die je hebt? Hoe dan ook; het leger ging ten strijde!'

Wilbert Landman, 56 jaar



2

Gelatenheid

LIMBURG, SUSTEREN, 10 MEI 1940

Op vrijdag 10 mei 1940 vallen de Duitse troepen Nederland binnen en komt er een einde aan de Nederlandse neutraliteit. Gelijkzeitig krijgen Frankrijk en België met een Duitse invasie te maken. Het zwaartepunt van de Nederlandse verdediging lag in het westen, waar parachutisten van de *Luftwaffe* strategische doelen rondom Den Haag beleegden. Terwijl het Duitse leger in sommige delen van het land gebruik maakte van moderne wapens en strategieën, was in andere gebieden, zoals hier in Limburg, het sterk gemoderniseerde karakter van het leger nauwelijks zichtbaar. Een Duitse militair fotografeert hoe zijn kameraden de grensovergang Isenbruch-Susteren passeren zonder enige tegenstand te ondervinden. Een Nederlandse boerin kijkt met de handen in haar zij gelaten toe hoe de Duitse troepen te voet, per fiets en te paard haar boerderij passeren.

Fotograaf onbekend | Collectie Jacquo Silvertant





Burgerslachtoffers

GRONINGEN, TEN BOER, BEGIN MEI 1945

Hoewel de geallieerde troepen bij Musselkanaal de provincie Groningen waren binnengedrongen en tussen 13 en 16 april 1945 de stad Groningen werd bevrijd, duurde de strijd in andere delen van de provincie voort tot begin mei. Dit kan mede verklaard worden door de aanwezigheid van Duitse bunkers in het noordoosten en oosten van de provincie. Op deze bunkers stonden luchtafweerkanonnen opgesteld die moeilijk konden worden ingenomen. Zo nam de Duitse artillerie, waaronder zwaar geschut op het eiland Borkum, de oprukkende Canadezen continue onder vuur. Tijdens de geallieerde opmars richting het gefortificeerde Delfzijl vielen in de tweede helft van april en begin mei slachtoffers onder de burgerbevolking. In de openbare lagere school van Ten Boer richtte het Academisch Ziekenhuis van Groningen een Rode Kruispost in waar gewonden medische zorg kregen. Veel slachtoffers hadden verwondingen door granaatscherven.

Willem van de Poll, Anefo | Nationaal Archief

'De rillingen lopen over mijn rug als ik me voorstel wat dit kleine meisje allemaal heeft gezien en meegemaakt. Een ontroerende maar tegelijkertijd ook een akelige foto die goed weergeeft dat tijdens de bevrijding van Nederland de geallieerden niet alleen feestend werden onthaald, maar dat er bij de strijd om de bevrijding ook vele burgerslachtoffers vielen.'

Alexandra Kolesnikova, 25 jaar



25

Toenadering

ZEELAND, GOES, 1940

Magdalena Kloosterman in gesprek met een Duitse soldaat. Deze propagandafoto is door de bezetter gemaakt om te tonen dat de Duitsers graag een goede verstandhouding met de Nederlandse bevolking op willen bouwen. De bezetting bracht zichtbare gevolgen met zich mee voor de Zeeuwen. Met name de aanwezigheid van militairen was merkbaar in dit militair-strategische gebied. De havensteden Terneuzen en Vlissingen waren doelwitten voor de geallieerden en werden goed bewaakt. Dit gold ook voor vliegveld Haamstede en het mijnenmagazijn in Veere. Ter bescherming van een mogelijke aanval vanuit het westen, gaf Hitler in 1942 de opdracht tot de bouw

van de Atlantikwall die vanaf de kust van Noorwegen tot aan Spanje reikte. Veel Zeeuwse mannen werden gedwongen mee te helpen bij de bouw van dit verdedigingswerk. In het Zeeuwse land verrezen overal bunkers en versperringen. De bevolking ondervond de gevolgen van de veranderingen. De bestaande overheidsinstanties werden steeds vaker vervangen of onder toezicht van pro-Duitse ambtenaren geplaatst. Daarnaast was het voor inwoners niet langer mogelijk zich zomaar door heel Zeeland te verplaatsen omdat een aantal regio's tot Sperrgebied verklaard werd.

Fotograaf onbekend | Zeeuwse Bibliotheek, Beeldbank Zeeland



26

Politiegezag

NOORD-HOLLAND, AMSTERDAM, 1941

Een Duitse soldaat regelt samen met een Nederlandse politiemann het verkeer op de kruising van de Ceintuurbaan en de Van Woustraat. De Duitsers moeten wennen aan het in hun ogen chaotische fietsverkeer in Nederland. De Nederlandse politie komt na de capitulatie onder Duits gezag te staan, maar behoudt in eerste instantie haar decentrale organisatie. Dat verandert na de Februaristaking in 1941. Deze staking, die begon in Amsterdam en zich uitbreidde naar de Zaanstreek, Haarlem, Velsen, Weesp, Hilversum en de stad Utrecht, was de eerste grootschalige openlijke protestactie in Nederland tegen de Duitse bezetter, en was uniek in Europa. De Duitsers wilden

daarna hun greep op het Nederlandse politieapparaat verstevigen en voerden een ingrijpende reorganisatie naar Duits model door. De korpsen van de gemeentepolitie, rijkspolitie en grenspolitie werden samengevoegd tot staatspolitie en rechtstreeks onder Duits bevel geplaatst. Een sterke militarisering was het gevolg. Om de nazificatie van het politiekorps te vervolmaken werd in Schalkhaar in juli 1941 een speciale politieschool opgericht, waar politieagenten een opleiding in SS-stijl kregen.

Fotograaf onbekend | NIOD, Beeldbank WO2

Marcheren

UTRECHT, STAD UTRECHT, 1942

Aanvankelijk gedroeg de Duitse bezetter zich gedisciplineerd en trad hij terughoudend op. In Utrecht probeerde het stadsbestuur, onder leiding van burgemeester Ter Pelkwijk, zich aan de nieuwe omstandigheden aan te passen. Joodse Utrechters werden al snel geconfronteerd met anti-Joodse maatregelen. In 1942 werden de gevolgen van de Duitse aanwezigheid duidelijk merkbaar voor iedereen. Het stadsbestuur werd vervangen door NSB'ers en jonge mannen werden gedwongen om in Duitsland te werken voor de Arbeitseinsatz. De Utrechtse fotograaf en huisarts Nico Jesse kreeg in 1942 van gemeentearchivaris Van Campen de opdracht om de stad Utrecht vast te leggen. Van Campen vreesde dat, als de stad door een bombardement zou worden getroffen, niemand meer zou weten hoe Utrecht er uit had gezien. In de winter en de zomer van 1942 fietste Jesse door de stad en fotografeerde alles wat hij interessant vond. Dat resulteerde in vele honderden foto's en een aantal kleurendia's. Ergens in 1942 kreeg hij in de Nachtegaalstraat marcherende manschappen van de Duitse Luftwaffe in beeld. Twee kleine jongetjes lopen aan weerskanten mee, diep onder de indruk van de troepen, die ongetwijfeld veel herrie maken met hun ijzerbeslag onder de laarzen.

Nico Jesse | Het Utrechts Archief | Nederlands Fotomuseum







(47)

Eén overlevende

OVERIJSEL, DEVENTER, 12 OF 13 SEPTEMBER 1942

Naast de Joodse school op de binnenplaats achter de grote synagoge in de Golstraat in Deventer poseren 22 Joodse kinderen in de leeftijd van 4 tot 17 jaar. De gele sterren, die vanaf de leeftijd van zes jaar moeten worden gedragen, zijn duidelijk zichtbaar. De foto komt in het voorjaar van 1998 bij toeval tevoorschijn bij het verwisselen van een schilderijlijst. Een onbekend gebleven fotograaf heeft de foto gemaakt rond de viering van het Joods Nieuwjaar (Rosj Hasjana). Al binnen een paar weken na het maken van de foto is een aantal kinderen weggevoerd naar Auschwitz en daar direct na aankomst vermoord. Uiteindelijk werden alle kinderen gedeporteerd en vermoord. Alleen Felice Polak, het meisje dat in haar witte jurk het opvallende middelpunt van de foto is, heeft de oorlog overleefd. Zij dook onder, samen met haar ouders en broer. Van één kind konden geen gegevens worden achterhaald.

Fotograaf onbekend | Etty Hillesum Centrum

'Deze foto vind ik iconisch, ontroerend en schokkend. Iconisch: omdat slechts één meisje het heeft overleefd. Middenin, opvallend in een witte jurk, alsof de foto een voorspellende betekenis heeft. Ontroerend: door de wetenschap dat hun jonge levens kort daarna zullen eindigen. Schokkend: om te ervaren hoe gruwelijk de systematiek van vervolging was; zelfs jonge kinderen werden efficiënt omgebracht.'

Anja Adams, 61 jaar



48

Het vertrek

ZUID-HOLLAND, HOEKSCHÉ WAARD, (OUD-BEIJERLAND), 11 AUGUSTUS 1942

Joden in Oud-Beijerland moeten zich melden voor deportatie. Ook Henriette Wilhelmina Boers geeft gehoor aan de oproep. Omringd door nieuwsgierige buurtbewoners brengen haar ouders haar naar de stoomtram van de Rotterdamsche Tramweg Maatschappij (RTM) die de 17-jarige Henriette naar verzamelplaats Loods 24 in Rotterdam brengt. In de tram zit zij samen met andere Oud-Bijerlandse Joden tussen gewone passagiers die een dagje naar de havenstad gaan. Henriette werd via kamp Westerbork naar Auschwitz gedeporteerd. Door het ontbreken van nauwkeurige informatie is haar sterfdatum in Auschwitz door het Rode Kruis bepaald op 30 september 1942. Haar ouders David en Bertha Boers hebben de oorlog overleefd door onder te duiken. Van de 39 Joodse inwoners van Oud-Beijerland zijn er 31 in de kampen vermoord. Zeven mensen overleefden de oorlog omdat zij onderdoken, één van hen overleefde de verschrikkingen van Auschwitz.

Arie Duifhuizen | Museum Hoeksche Waard

UITGAVE

WBOOKS, Zwolle
info@wbooks.com
www.wbooks.com
i.s.m.

NIOD Instituut voor oorlogs-, holocaust- en genocidestudies
Platform WO2
75 jaar Vrijheid

Tekst

Erik Somers, Laurien Vastenhout

Vormgeving

Riesenkind, 's-Hertogenbosch

© 2020 WBOOKS Zwolle / de auteurs

Alle rechten voorbehouden. Niets uit deze uitgave mag worden veelevoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch, door fotokopieën, opnamen of op enige andere wijze, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

De uitgever heeft ernaar gestreefd de rechten met betrekking tot de illustraties volgens de wettelijke bepalingen te regelen. Degenen die desondanks menen zekere rechten te kunnen doen gelden, kunnen zich alsnog tot de uitgever wenden.

Van werken van beeldende kunstenaars aangesloten bij een CISAC-organisatie is het auteursrecht geregeld met Pictoright te Amsterdam.

© c/o Pictoright Amsterdam 2020.

Bijschrift foto-omslag:

Hendrik Jan Kooymans en zijn moeder zoeken bescherming in een duiker nabij hun boerderij in Markelo, april 1945.
(Marinus Hartgerink | Privécollectie familie Varenhorst-Kooymans)

ISBN 978 94 625 8367 2
NUR 689

 WBOOKS



Om stil te staan bij '75 jaar vrijheid' heeft het Nederlandse publiek *De Tweede Wereldoorlog in honderd foto's* samengesteld. Er is onderzoek gedaan in lokale, regionale en provinciale archieven. Daarnaast hebben oproepen van provinciale werkgroepen geleid tot honderden inzendingen van beelden waarvan het bestaan niet eerder bekend was.

Die nationale zoektocht resulteerde in *De Tweede Wereldoorlog in honderd foto's*. Een veelzijdige en aansprekende verzameling van foto's en verhalen van de oorlogsjaren in Nederland, Nederlands-Indië, de Nederlandse Antillen en Suriname. De samenstelling van de beelden is subjectief en onderhevig aan de invloeden van deze tijd. Dit maakt dat de honderd foto's een uniek inzicht bieden in de manier waarop we vandaag de dag, 75 jaar na de bevrijding, naar de Tweede Wereldoorlog kijken.

Erik Somers en Laurien Vastenhout zijn historici werkzaam bij het NIOD Instituut voor Oorlogs-, Holocaust- en Genocidestudies in Amsterdam.

WWW.WBOOKS.COM



9 789462 583672

NIOD
instituut voor
oorlogs-, holocaust-
en genocidestudies

PLATFORM
WO2

75 JAAR
VRJHEID